

Guma všude kolem

Motivací jazykového koutku je tentokrát článek o gumivorných savcích v této Živě (na str. 140–144). Rostlinná guma je zajímavá nejenom jako specifická potrava, ale i z jazykového hlediska. Podíváme se na etymologii výrazů, jimiž jsou označovány rostlinné výměšky, a zalistujeme v listkovém lexikálním archivu.

Podstatné jméno guma je pravděpodobně staré egyptské slovo s původním významem pryskyřice, lepkavá šťáva. Ve starořečtině mělo podobu kómmi, v latině cummi, později gummi. Čeština zná slovo guma podle etymologického slovníku Jiřího Rejzka (2001) od 15. století. Současné slovníky uvádějí čtyři významy. Podle Nového akademického slovníku cizích slov (2005) se tak nazývá rostlinná šťáva některých tropických stromů, klovatina, např. arabská guma. Guma je i pružná hmota získaná vulkanizací přírodního kaučuku nebo vyrobená uměle (kaučuk, pryž) a také výrobek z ní. Samostatně je vyčleněna žvýkácká guma (cukrovinka). V listkovém archivu Ústavu pro jazyk český najdeme půvabnou excerpce z r. 1923: „Několik zlatokopů, cowboyů a průmyslových králů hnětlo pevnou dásní žvýkácké gumy.“

Uvedme několik doplnění k jednotlivým významům. Arabská guma se získává ze šťavy v kůře akácií a je známá především jako lepidlo rozpustné ve vodě. Vedle lepení papíru a dřeva má uplatnění i jako polygrafický stabilizátor, potravinářská přídatná látka nebo pojídlo éterických olejů. Excerptní záznam z r. 1827 radí hospodynkám: „neylépe wegce vchowawaj se omazané gumau arabskau“. Dnes raději použijeme ledničku, ale kdoví... Arabské gumě se říká také klovatina. Pojmenování je odvozeno ze staročeského přídatného jména klovatý, s variantami klejovatý a klijovatý. V Elektronickém slovníku staré češtiny, dostupném ze stránek Vokabuláře webového (vokabular.ujc.cas.cz), se dozvíme, že klovatý znamenalo lepkavý, vazký, mající vlastnost klí. Staročeským slovem klí (s variantami klé, klej) byla nazývána lepkavá hmota (šťáva, míza, pryskyřice) tekoucí z naříznutých rostlin a rovněž lepkavá hmota živočišného původu. Spojitost se slovem klej má podle Václava Machka (Etymologický slovník jazyka českého, 1997) i rostlina klejcha, jejíž lepkavá šťáva inspirovala Karla Bořivoje Presla k návrhu tohoto pojmenování. Není složité odvodit, že v současné češtině se staročeské klí skrývá ve slovech klíh (klížka, klížít) a klejotok, což je hmota podobná pryskyřici vylučovaná na povrch borky u oslabených peckovin. Klejotok je průvodním jevem choroby s názvem gumóza, ta může postihnout jak ovocné stromy, tak i řepu či okurky.

Výrazem pryskyřice (lidově smůla) dnes obvykle označujeme výměšek jehličnatých stromů. Výraz užívaný už ve staré češtině (pryskeřice, přiskyřice, přiskeřice) souvisí se slovem pryskýř (puchýř, vřed, bolák). V. Machek připomíná spojitost s názvy

1 Vaření latexu z rostliny dřívě zvané sapodila, dnes *Manilkara zapota* (zapotovitě – *Sapotaceae*). Hmota zvaná čikle se používá jako žvýkácká guma. Belize. P. C. Standley a S. J. Record: The forests and flora of British Honduras (1936)

rostlin prysec (pryskyře na kůži dělající) a pryskyřník (svů ohnivostí na tělo vložený pryskyře = dělá puchýře).

Aromatická pryskyřice kadidlovníku pravého (*Boswellia sacra*) se jako kadidlo (olibanum) užívá při náboženských obřadech nebo při meditaci. Motivací názvu je praslovanské sloveso kaditi s významem využívat (kadidlem), to je blízké se stále užívaným čadit/čudit. Za dalšími souvisejícími výrazy se musíme vypravit dále. Zkamenělá pryskyřice třetihorních jehličnanů je známá jako jantar. Pojmenování bylo převzato Preslem z ruského jantaru. Původ je však nejspíš ugrofinský, na což se usuzuje na základě maďarského výrazu gyánta (pryskyřice, jantar).

Dalším z pryskyřičných produktů je kalafuna, definovaná ve slovníku jako tuhý zbytek po destilaci terpentýnové silice vodní parou z pryskyřice jehličnatých stromů, používaný při výrobě levných laků, tmelů, mýdel, k natírání smyčců a řemenů apod. Pojmenování vzniklo zkomolením původního názvu kolofonia. Do češtiny se dostalo z italského výrazu colofonia. Původ má ale v řeckém zeměpisném jméně Kolofón – toto město v Malé Asii bývalo totiž významným vývozcem pryskyřice.

Vrátíme-li se ke slovu guma a významu pružná hmota, nemůžeme vynechat výrazy pryž a kaučuk. Pryž je poměrně mladé slovo, vzniklo v polovině 19. století z adjektiva pružný. Původní význam slovesa pružit byl činit něco napjatým, napřaženým. Machek vysvětluje spojitost takto: „činit aby něco bylo napřažené, napjaté (luk), k tomu se hodily jen věci ohebné (mladé stromky, mladé větve), vracející se po uvolněním do své původní polohy, odtud pružný, z něho pružina.“ Kaučuk je domovem

v řeči amerických indiánů rovníkové oblastí. Z ní bylo v podobě cauchuc přejato do španělštiny, do češtiny se dostalo prostřednictvím francouzštiny (caoutchouc).

Výrobků z gummy je nepřeberné množství. Proto často záleží na kontextu, co mluvčí/pisatel slovem označuje. Občas se může stát, že přesný název neznáme, případně ani neexistuje, jako např. u školní potřeby – gummy/pryže na vymazávání (tedy gumování), které děti obvykle říkají mazač guma. Děti také někdy „skáčou gumu“. Podstatou je opakovaná sestava skoků, po jejímž zvládnutí se guma umísťuje do vyšší úrovně, což zvyšuje náročnost. Díky shromažďování materiálu pro jazykový koutek teď vím, že plochá prádlová/oděvní guma, která se dříve k tomuto účelu (a pochopitelně nejen k němu) používala, se v obchodní terminologii jmenuje pruženka líčková a dnes se prodává i v mnohobarevném provedení s názvem skákácká guma. Zato zavařovací gummy, které jsou stále na trhu, zachovávají svou typickou červenou barvu. Letecká guma je zase nezbytná jak pro pohon některých modelů letadel, tak pro zhotovení pořádného praku.

Přenesené významy zachycuje Slovník nespisovné češtiny. Nejčastěji je slovo guma užíváno jako synonymum pro prezervativ. Jako guma bývá označen někdo, kdo něčím vadí. V oblasti sportu je to hráč, kterému to v důležitých momentech utkáni moc nemyslí. Ve vojenském prostředí to býval za minulého režimu voják z povolání, důstojník. Říká se mu rovněž gumák, což v jiném kontextu může znamenat nepromokavý plášť, v množném čísle neživotného mužského rodu pak nepromokavé gumové boty (gumáky, gumovky).

Tvar množného čísla (gummy) běžně znamená pneumatiky. Český národní korpus ukazuje obvyklá slovní spojení: vedle přezout, vyměnit zimní/letní gummy jsou to gummy např. sjeté, ojeté, prázdné, měkké, podhuštěné, opotřebované, píchlé, prorazené. Jsou-li gummy na rychlém vozidle, můžeme slyšet jejich kvílení. Ostrému brzdní, po kterém zůstávají na vozovce stopy pneumatik, říkají „znalci“ podle Češtiny 2.0 gumovačka.

Zdrobnělina gumička povede zcela jinam. Pružným gumovým (přesněji kaučukovým) kroužkem můžeme přichytit leccos, nejčastěji jsou to vlasy. Nepochybuji, že si v souvislosti s pestrobarevnými gumičkami vzpomenete, že zhruba před 7 lety děti jako o závod nadšeně pletly pružné náramky a čelenky. Z gumičkování se stal celosvětový obchodní hit. Chirurgové a lidé, kteří mají potíže s hemoroidy, používají slovo gumičkování jako neformální synonymní výraz pro tzv. Barronovu ligaturu hemoroidů (podvázání elastickou gumičkou, která zaškrtní tkáň).

Jazykový koutek nemá vlastnosti gummy, jeho rozsah neroztáhne. Proto už jen zmiňme složená slova gumoasfalt, gumotextil, gumožíně, gumokov, gumoplast a rozšířené obecné označení gumicuk. A na úplný závěr se vraťme do rostlinné říše. Pod lidovým označením gumovník zde čekají fikovník pryžodárný (*Ficus elastica*) a pokojová rostlina *Synadenium*, nyní z rodu prysec (*Euphorbia*).

Použité zdroje uvádíme na webu Živy.